



€ 2,75

JAARGANG 16 NUMMER 1 MAART 2005

- In memoriam bedrijfspand Dingjan
- Draaiorgels in Leiden
- Sloop bollenlab
- Leidse laboratoriumgebouwen

STIEP

TIJDSCRIFT OVER DE GESCHIEDENIS VAN WERKEND LEIDEN

Colofon

Stielz Jaargang 16 (2005) Nummer 1.
ISSN 0928-9437

Stielz stond oorspronkelijk voor StielZaken als uitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel). Deze stichting ijvert voor de opsporing en behoud van monumenten van bedrijf en techniek in Leiden en omgeving. Stiel verstaat onder monumenten niet alleen oude fabrieken, maar ook winkels, pakhuizen, bruggen, stations en nutsbedrijven. Sinds de oprichting van de stichting in 1987 is dankzij haar inspanningen een groot aantal complexen op de plaatselijke en landelijke monumentenlijsten geplaatst. Verder onderzoekt en beschrijft Stiel de geschiedenis van Leiden als vooraanstaande industriestad. Met de ondertitel 'geschiedenis van werkend Leiden' gaat dit blad een stapje verder dan de formele doelstelling van de stichting: de beschrijving van de recente sociaal-economische geschiedenis van Leiden en omgeving.

Secretariatsadres Stiel

Hogewoerd 125, 2311 HK Leiden. Tel. 071-5125877; e-mail: bolwerkleden@hetnet.nl. Nieuwe donateurs, die ons werk willen steunen, kunnen zich voor minimaal € 15 per jaar aanmelden. Bedrijfsdonateurs betalen minimaal € 50 met recht op een advertentie in dit blad. Het verschuldigde bedrag kan worden overgemaakt op bankrekening 33.55.36.018 of Postbank 10.39.391. Donateurs ontvangen het blad gratis. Losse nummers € 2.75.

Websites Stiel

www.industrieel-erfgoed.nl/stiel en
www.stiel-leiden.freehomepage.com

Redactie Stielz

Wibo Burgers, De Fruittuinen 70, 2132 NZ Hoofddorp, tel. 023-5632725, fax 023-5632330, e-mail: wibo.burgers@wxs.nl

Distributie

K. Ravensbergen; Snippenhoek 4 2317 WX Leiden. Tel. 071-5212605.

Druk

Elvé Leiden

Ontwerp omslag en concept binnenwerk
Donna Smith

Lay out

Grafisch Bureau Christine van der Ven, Leiden

Medewerkers aan dit nummer

Niek Bavelaar werkt bij de Universiteit Leiden en is 'huisfotograaf' van Stiel. Tel. 071-5149863; e-mail: n.bavelaar@zonnet.nl
Wibo Burgers is journalist en was eerder adj. hoofd-redacteur van het ANP.
David Geneste studeert kunstgeschiedenis van de Universiteit van Leiden.
Joop Gijsman is oud-ondernemer en secretaris/penningmeester van Stiel.
Michiel Rohlof studeert kunstgeschiedenis in Leiden.
Fred Sengers is journalist en voorzitter van Stiel.
Gerard J. Telkamp is historicus.

Stielz komt tot stand dankzij steun van de volgende Leidse bedrijven
Dieben BV Beheersmij.
Djoser BV
Research voor Beleid BV

Bestuur Stichting Industrieel Erfgoed Leiden

Drs. F. Sengers (voorzitter), J.J. Gijsman (secretaris/penningmeester), Mr.ir. L. Barendregt, W.B. Burgers, G.J. Telkamp.

Ere-voorzitter: ing. H.J. Budel.

REDACTIONEEL

Ouwe takkenzooi

Een nieuwjaarsreceptie in de Lichttoren, het gebouw aan de rand van Eindhoven-Centrum waar tot voor kort Philips was gevestigd. Een tentoonstelling in het INRI, de prachtige glazen nieuwbouw temidden van hergebruikte fabrieksgebouwen op het voormalige Stork-terrein in Amsterdam. Een dineetje met journalisten in Het Meterhuis, het tijdelijke restaurant in een oud bedrijfspand op het her te ontwikkelen terrein waar tot voor kort het energiebedrijf van Haarlem was gevestigd. Een prijsuitreiking in de Verkadefabriek, de tot theater en grand cafe verbouwde voormalige koekjesfabriek in Den Bosch.

Het is zo maar een greep uit mijn agenda van de afgelopen weken. De belangstelling die midden jaren '90 voor het industrieel erfgoed ontstond, begint zijn vruchten af te werpen. Wat een paar jaar geleden in de ogen van menig stadsbestuurder nog een ouwe takkenzooi was, maar dankzij de inzet van lokale belangenorganisaties van de slopershamer is gered, beginnen lokale hot spots te worden waar bedrijven zich graag vestigen, belangstellenden in de rij staan om een huis te kopen en waar volop culturele activiteiten worden ontplooid.

Ook Leiden staat aan de vooravond van zo'n metamorfose. Onlangs is het Masterplan voor de Meelfabriek gepresenteerd. Architect Peter Zumthor heeft een kunststukje geleverd, al was het maar omdat hij de wensen van de gemeente, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de economische haalbaarheid heeft weten te verenigen. Ook zijn inspanning om de moeilijkst her te gebruiken (maar beeldbepalende) delen van het complex te behouden, is een compliment waard.

STIEL juicht de nieuwe ontwikkelingen toe, maar ziet twee obstakels. We vinden het jammer dat de fietsenstalling, kantoorgebouw en dienstwoning moeten wijken voor een nieuwbouw woontoren. Temeer omdat die woontoren in onze ogen beter aan de overkant van de Oosterkerkstraat aan de rand van het Katoenpark kan worden gerealiseerd.

En we maken ons zorgen over het aanzicht van de historische panden. Zumthor wil van een aantal bouwdelen de gehele buitenkant strippen en van een moderne facade voorzien. STIEL meent dat zo niet met monumenten mag worden omgesprongen. Ingrenen in het aanzicht zijn onvermijdelijk om hergebruik mogelijk te maken. Maar het startpunt moet zijn: behoud waar mogelijk. Al was het maar omdat hergebruik van industrieel erfgoed vaak zo fraai is door de symbiose van oud en nieuw. Niet doordat al het karakteristieke is weggehaald en alleen de bouwmassa ons aan het verleden herinnert.

Fred Sengers, voorzitter STIEL

Omslagfoto: het karakteristieke gebouw van Wasserij Dingjan, van opzij gezien. Foto: Van Beukering.

INHOUD



3 In memoriam bedrijfspand Dingjan

6 Draaiorgels in Leiden: door weer en wind

8 Resultaten bollenproject schraal / sloop bollenlab

9 Stiel bezorgd over plannen / Opmerkelijk erfgoed (II)

11 Kort nieuws uit Leiden en regio

16 Laboratoriumgebouwen in twintigste eeuw (slot)



DRIE EEUWEN BLEKEN, STOMEN EN WASSEN

IN MEMORIAM BEDRIJFSPAND DINGJAN

Zonder vergunning maar aangespoord door de gemeente Leiden vond de dag na Kerstmis 2004 de sloop plaats van het oude bedrijfspand van wat tot kort daarvoor Wassalon Dingjan heette. In de bocht van Zoeterwoudsesingel en Hoge Rijndijk lag sinds 2002 het langwerpige, witgeschilderd en een verdieping hoge pand te wachten op een nieuwe bestemming. Het was niet heel sierlijk, wel karakteristiek. Een plaats van meer dan drie eeuwen bedrijfs- en familiegeschiedenis. Een terugblik.

Op 22 juli 1826 kocht Jan Dingjan voor 1.400 gulden een blekerij aan de Heerenweg 408 te Zoeterwoude, gelegen even buiten de Hogewoerdspoort. Een paar maanden later verhuist Jan naar de blekerswoning. Na de eerste annexatiegolf van de gemeente Leiden, in 1896, is dit het adres Hoge Rijndijk 1. De familie Dingjan zou dit onroerend goed 152 jaar in bezit hebben. Verkoper is Jans schoonvader Pieter van Kempen, kleerbleker en blijkens de vele notariële akten waarin hij de hoofdrol speelt, vooral ook huizenhandelaar.

Nog twee eeuwen terug?

Pieter van Kempen had de blekerij, die zich volgens een stadskaart van Leiden uit 1850 siert met de naam 't Oog in 't Zeil, in 1814 gekocht van kleerbleker Franciscus Ramaker, die zelf in 1804 eigenaar was geworden. Naar alle waarschijnlijkheid gaat de geschiedenis van het blekersbedrijf op die plaats nog wel

twee eeuwen terug, want op een kopergravure van C. Hagen uit 1670, getiteld Groot Profiel van de Stad Leiden, treffen we tegenover de blekerij de Bleekers-luisbrug aan. De koop van Pieter van Kempen in 1814 omvatte een klederblekerij met woonhuizinge, was- en spoelhuis, paardenstalling, turfschuur, loodsen en verder getimmerde, staande en gelegen onder de gemeente Soeterwoude, buiten de Hogewoerdspoort aan de Here- of Rijweg en stadscingel.

Het blekersbedrijf

Als bedrijfstak waren de blekerijen sinds de middeleeuwen heel nauw verweven met de textielindustrie, kortom, de Leidse lakennijverheid. De blekers werkten in opdracht van de lakenfabrikanten en -handelaars. De blekerijen waren toeleveringsbedrijven ten behoeve van het appreteren of veredelen van gewezen stoffen. Het bleekproces speelde zich eeuwenlang hoofdzakelijk af in de bui-

tenlucht, in weer en wind. Voor spoelen en begieten met grote gieters, scheppen of gutsen werd water uit de toen nog redelijk schone singelgracht benut, met haar singel- of poldersloten en in de buurt van de stadspoorten. Warmte en licht van de zon zorgden met de wind voor het drogen van het gewassen linnen, dat uit stukken van 50 ellen bestond, die aan palen boven het bleekveld werden gehangen of daarop werden uitgespreid. Dit verklaart ook de langgerekte vorm van het grondstuk van veel blekerijen. Het blekersbedrijf was een intensieve bedrijfstak, want men moest voor dag en dauw op en ging tot zonsondergang door. Vandaar ook dat het blekersgezin bij het bedrijf zelf woonde. Bij de textielhistoricus Posthumus kunnen we overigens lezen dat nog in de zestiende eeuw tussen Sint Lucas (18 oktober) en 1 april de blekerij stil lag vanwege het natte of vriezende weer.

Van vader op zoon op zoon op zoon

Onze Jan Dingjan was de achtste generatie van de in Leiden en omgeving gesignaleerde Dingjans. De oudste Jan Din(g)jan trok uit het toen nog Nederlandstalig Brussel naar de Lakenstad, waar hij lakenwever werd. De beroepen van de familie waren ook de volgende anderhalve eeuw aan de textiel gelieerd: onder meer lakenmenger, greinwever, schrobbelaar, wolkammer, spinder, garenwerker, rokjeswerker en blauwverver. Met Jan Dingjan treedt de eerste van vier generaties aan die het blekers- of wasserijbedrijf aan de Hoge Rijndijk uitoefenden: achtereenvolgens Johannes Dingjan (1791-1866), zijn zoon Johannes Dingjan (1823-1917), Jozephus Johannes (1873-1961) en ten slotte Johannes Jozephus (1916-2000). Het waren dus krasse knarren, maar zij aarzelden niet het bedrijf op tijd over te dragen aan een van hun zoons.

De oudste eigenaar, bijgenaamd Rijke Jan, ontwikkelde zich als pionier en groot-investeerder, wellicht met hulp van het kapitaal van schoonpapa. Zo kocht hij samen met broer Pieter de blekerij de Dubbeldegieter aan de Maredijk in Oegstgeest en de klederblekerij aan de Lage Rijndijk bij de Zijlpoort in de gemeente Leiderdorp, evenals de blekerij het Springende Paard even buiten de Koepoort aan wat nu de Herenstraat

LEIDS NIEUWSBLAD 1-12-1978

MEDEDELING VAN

WASSERIJ DINGJAN

Maandag 4 december a.s. zullen wij ons wasserijbedrijf aan de Hoge Rijndijk overdragen aan de nieuwe eigenaar, de heer H. P. de Goede.

Graag willen wij onze cliëntèle en al onze relaties hierbij hartelijk danken voor het vertrouwen dat zij, vaak jarenlang, in ons gesteld hebben.

Wij twifelen er niet aan dat zij ook onze opvolgers dit vertrouwen zullen geven.

FAM. J. J. DINGJAN

Op maandag 4 december a.s. zullen wij het wasserijbedrijf aan de Hoge Rijndijk overnemen en onder dezelfde naam voortzetten.

Wij zullen onze best doen om het vertrouwen dat de cliëntèle aan de Hoge Rijndijk overnemen en onder dezelfde naam voortzetten.

Wij wensen de Fam. Dingjan toe dat zij nog lang van hun welverdiende rust zullen kunnen genieten.

FAM. H. P. DE GOEDE

heet. Bij de sloop van het bedrijfspand is vorig jaar een gevelsteen verloren gegaan met het opschrift M.J. Dingjan, oud 8 jaar. Dochter Maria Johanna Dingjan moet deze eerste steen dus in 1842-1843 hebben gelegd, wat betekent dat in ieder geval de begane grond van het gesloopte pand ruim anderhalve eeuw oud was. Zo omstreeks het midden van de negentiende eeuw moet ook de omslag hebben plaatsgevonden van hoofdzakelijk buitenwerk naar binnenshuis behandelen en nabehandelen. De eerste Jan uit de bedrijfshistorie verdient trouwens een historische roman. Hij diende als soldaat in het leger van Napoleon, deserteerde in 1812, maar was onder keizer Napoleon III in 1857 toch een van de welgeteld 1.073 Nederlanders die de Sint Helena-medaille aanvroegen en ook verkregen. Als welvarend katholiek maakte hij bedevaartsreizen naar Trier en Rome. In 1866 stierf hij, zoals zovelen uit de Leidse regio dat jaar, aan de cholera.

Zoon Jan (1823-1917) nam de zaak in 1858 over voor de som van 2.400 gulden. Na zijn overlijden wordt de waarde van de blekerij geschat op 6.500 gulden, overigens minder dan een vijfde van de totale nalatenschap. Als nevenfunctie was Jan niet alleen brugwachter, maar ook lid van de gemeenteraad van Zoeterwoude van 1885 tot de annexatie in 1896, en wel voor de A.R. Kiesvereniging Nederland & Oranje. Dat deze rooms-katholiek actief was voor een orthodox-protestantse groepering, hoeft ons niet te zeer te verbazen. De Rooms-Katholieke Staatspartij bestond nog niet als zodanig en de nationale katholieke leider Schaepman spoorde zijn volgelin-



Dit is de onthulling van het mysterie van het voormalige bedrijfspand Dingjan aan de Hoge Rijndijk 1. Op deze Ansicht van 1912 zien we rechts het oorspronkelijke gebouw. Het trapgeveltje is eraf gehaald en zo bleef het merkwaardige gebouw van daarna over. Het woonhuis werd in 1931 vervangen door een nieuw pand.

(De foto van de Ansicht is van H.A.Dingjan, Leiderdorp).

gen aan samen te werken tegen de liberalen en ten gunste van het confessioneel onderwijs.

Op stoom

In de tweede helft van de negentiende eeuw sloegen onder Jan II mechanisering en modernisering definitief toe. In plaats van turf werd nu op steenkool gestookt en in plaats van paarden- en handkracht werd naar verluidt rond 1870 stoom nu aandrijfkraft en nog wat later zelfs behandelingsmethode: het gezins- of familiebedrijf heette nu Stoomwasscherij Dingjan. Vermoedelijk werd ook steeds meer voor particulieren

en instellingen in plaats van textielbedrijven gewassen. Eveneens in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw moet de stenen schuur ook een tweede verdieping en trapgevel hebben gekregen (te zien op een Ansichtkaart uit 1912), die later weer verdween.

Rond de eeuwwisseling zal de zaak zijn overgenomen door Jans zevende en jongste kind Jozephus Johannes (1873-1961), telg van de derde generatie van blekers/wassers. Ook Jozef was een vrome katholiek, want hij kreeg een medaille voor vijftig keer bedevaart naar Kevelaar. Daarnaast was hij lid van de vrijwillige brandweer; tegenover de blekerij bevond zich trouwens een brandspuitenhuys.



Het karakteristieke gebouw van Wasserij Dingjan, hier nog volop aanwezig. Foto: Van Beukering.

Opnieuw opgericht

De Leidse Stadhuisbrand resulteerde ook in de teloorgang van het archief van openbare werken. Vandaar dat ondernemingen als die van Dingjan opnieuw de nodige vergunningen moesten aanvragen om het bedrijf te mogen uitoefenen. De aanvragen voor een hinderwetvergunning in 1931 en idem voor uitbreiding van de installatie in 1932 spreken dan ook in eerste instantie van Oprichting Stoomwasscherij. Uit de blauwdrukken in de dossiers blijkt dat de indeling van het gebouw op de begane grond bestaat uit drie achter elkaar gelegen vertrekken: een strijkkamer; een ketelhuis met stoomketel en elektromotor van 6 pk; en de wasserij met twee wasmachines en twee centrifuges. Op de eerste verdieping liggen eveneens achter elkaar een zg. droogzolder en een mangelkamer met persmachine, stoommangel en elektromotor van 2 pk. Vermeld wordt dat in de wasserij als regel zes mensen werkzaam zullen zijn. Uit de dossiers blijkt dat diverse omwonenden hun beklag doen over roetoverlast vanwege de te lage schoorsteen. Deze dient tot 17 m opgehoogd te worden.

Begin jaren dertig verdwijnt ook de naastgelegen oorspronkelijke blekersboerderij, om op hetzelfde adres plaats te maken voor een rijtje eengezinswoningen aan de Hoge Rijndijk. Het gezin

Dingjan gaat dan in 1932 wederom op nr 1 wonen.

Literair intermezzo

In de oorlogsthiller *De donkere kamer van Damokles* van W.F. Hermans, die zich hoofdzakelijk in Voorschoten en omgeving afspeelt, is de naam Dingjan vereeuwigd. Als de hoofdpersoon Osewoud na de bevrijding wordt aangezien voor een verrader en in een auto wordt teruggedreven naar Leiden en Voorschoten, staat als plaatsaanduiding te lezen: De motorrijders waren al halverwege de Utrechtse Brug. Selderhorst remde en claxonnerde tweemaal. Daarna draaide hij linksaf langs de Stoomwasserij Dingjan en reed de Zoeterwoudsesingel op.

De naam behouden

In 1936 wordt de zaak overgenomen door de amper 20-jarige Johannes Jozephus, vertegenwoordiger van de vierde en laatste generatie in het familiebedrijf. Deze overlijdt in het jaar 2000. Hij moderniseert de zaak tot Wassalon Dingjan, maar vindt geen opvolger in eigen kring. Het bedrijf wordt eind 1978 met behoud van de firmanaam verkocht aan een telg uit een andere Leidse blekerij- en wasserijfamilie, H.P. (Hugo) de Goede, van wasserij *de Arend* aan de Herensingel, waarvan de schoorsteen sinds enige tijd op de lijst van

gemeentelijke monumenten staat. Diens zoon P.C. (Piet) de Goede verlaat het te ouderwetse pand in 2002. Wasserij Dingjan wordt voortgezet op de Geregracht 7 voor particulieren en op Rooseveltstraat 7 voor bedrijven en instellingen.

Herinneringsplek verdwenen

Het terrein met opstallen werd in 2004 verkocht aan de Leidse ondernemer Jan Verbaan, die er naar verluidt appartementen wil neerzetten. Afgezien van eventuele sanering van de grond zal het nog een hele klus worden een plan te ontwikkelen dat recht doet aan het beschermd stadsgezicht met karakteristieke eind negentiende-eeuwse bebouwing. Toch jammer trouwens dat een van de weinige tastbare overblijfselen die herinnerden aan het roemrijk Leidse blekersvak en wasserijbedrijf zo radicaal verdween. Misschien dat voor het nieuwe pand *Oog in het Zeil* een meer dan symbolische naamgeving mag heten?

Met dank

Dit artikel berust voor een belangrijk deel op de genealogie van het geslacht Dingjan die de heer H.A. (Henri) Dingjan te Leiderdorp vervaardigde (1992) en op enkele nuttige aanvullingen daarvan.

ADVERTENTIE

architectenbureau - ingenieursbureau

vanswietenarchitects

Ir. P.M.J. van Swieten | Sint Jacobsgracht 4 | 2311 PW Leiden | tel 071-5141051 | fax 071-5148573
e-mail: info@vanswietenarchitects.nl | internet: www.vanswietenarchitects.nl

DRAAIORGELS IN LEIDEN:

DOOR WEER EN WIND

**Nog niet zo lang geleden was het draaiorgel een veel gezien en vooral gehoord instrument. Draaiorgels waren op elk moment in de week wel ergens in de stad of in de regio te vinden. Hoewel sommige mensen de harde klanken op de vroege ochtend misschien niet altijd even waardeerden, kijken vele anderen met weemoed terug naar de tijd dat draaiorgels een vast onderdeel van het stadse en dorpse leven vormden. Over dit stuk bijzonder erfgoed praatte ik met draaiorgelman-
nen Piet Mink (1922), Jan van Putten (1930) en Jan Roos, orgelbouwer- en reparateur Les Krul (1947), en noteurs Johan Weima (1960) en Hiddo van Os.**

Het is een drukke bedoeling in het bedrijf dat Krul samen met zoon Fabian aan de Stadspolderweg heeft. De mannen uit de draaiorgelwereld hebben het grootste deel van hun leven lief en leed met elkaar gedeeld, en zien elkaar nog geregeld. In de zaak van Johan Weima aan de Haarlemmerstraat is het net als bij Krul volgens Weima zelf 'vaak net een koffiehuis' vol collegae en liefhebbers.

De 'draaiorgelwereld' is klein, zo zegt Weima. Er zijn in Nederland nog vijf mensen die draaiorgelboeken leveren, waarvan hij één van de twee personen is die dit beroepsmatig doen. Zoals velen is ook Weima een liefhebber. Zo heeft hij twee orgels van Mortier (België), waarvan de grootste, een Art deco orgel dat niet verplaatsbaar is, in het draaiorgelmuseum in Assen staat. Weima: "Die orgels werden in de eerste helft van de twintigste eeuw gebouwd voor danszalen. Mijn orgel vond ik in een schuur in België, waar het vijftig jaar stil heeft gestaan."

Echte baan

Draaiorgelman een vak noemen lijkt op zich niet vreemd, maar dit blijkt voor de

meeste toehoorders in de loop der jaren niet zo te zijn geweest. Mink: "Nog voordat we paarden of brommers hadden, duwde ik het draaiorgel met de hand naar Lisse. Aangekomen in Lisse na die zware en barre tocht kreeg je dan te horen: 'zoek maar een echte baan'. Zo ging het vaak, je komt blije mensen tegen maar ook een hoop mensen die respectloos zijn".

Hun kinderen zijn allemaal groot geworden, ze hebben het allemaal kunnen redden, maar toch raadt geen van de heren het vak echt aan. "Het blijft toch een soort bedelen, rijk zul je er nooit van worden. Als je geen olifanten-huid hebt, dan kan je er net zo goed nooit aan beginnen, dan hou je het geen week vol. Om de meeste dingen moet je maar gewoon kunnen lachen".

Zo was het vroeger op de Breestraat een vaste grap om de munten eerst een tijd boven een vuurtje te houden, alvorens ze uit het raam in de hand van de draaiorgelman beneden te werpen.

Met studenten hebben de meesten ook een haat-liefde verhouding. "Nog elk jaar tillen we met een man of vijf het orgel de Minerva-sociëteit binnen. Om-

hoog gaat nog wel, maar naar beneden als de studenten gedronken hebben, is vaak een groter probleem. In de jaren '60 is daar helaas nog een dode bij gevallen, toen een orgel naar beneden donderde. Ook als ze daar pan-

nenkoeken gaan bakken (meel gooien), weet ik ook niet hoe gauw ik weg moet zijn, want dat is funest voor zo'n orgel". In Delft heeft Krul nog eens met een klein orgel duizend man proberen te overstemmen. "De jongen die me gebeld had moest schopte eerst tientallen bier-tjes van een podium zodat ik een plek had om te staan. Na één liedje kreeg ik toen mijn geld en mocht ik weg".

Grootste vijand van de draaiorgelman is het water. Zodra het gaat regenen, moeten de boeken en het orgel afgedekt worden, want een nat boek kan weggegooid worden. "Als je de hele dag stond, en je boek werd nat, dan had je een dag voor niets gestaan, want de boeken waren niet goedkoop". Het orgel lijkt op zich iets beter tegen water te kunnen. Krul: "Zo heb ik nog een keer een draaiorgel de Oude Vest in zien rijden. Dat orgel was niet meer te houden, en dreef een paar seconden later op het water. Met een paar man hebben ze het er toen uitgetild, het orgel heeft heel lang te drogen gestaan, maar speelde erna nog prima!"

Alleen naar huis

De stad was verdeeld in een drietal wijken met standplaatsen, en deze routes werden onderling verdeeld. Buiten de stad werden de omliggende dorpen aangedaan. Van Putten: "De hele week door waren we bezig, zo deden we Warmond, Noordwijkerhout, Katwijk, Voorhout, Hillegom, Leiderdorp, Sassenheim en Lisse aan". Wanneer Krul vertelt over de routes door de stad, wordt duidelijk dat de mannen pittige werkdagen draaiden, en een groot deel van de stad bezochten met het draaiorgel.



Jan van Putten (links) en Piet Mink bij hun draaiorgel.

"Één van de drie routes begon op zaterdag om tien uur 's ochtends in de Morsstraat, vervolgens de Beestenmarkt, Steenstraat, Haarlemmerstraat, Haven, Lage Rijndijk, en dan ging je een kwartier eten met je paard, om vervolgens de Jan Vossensteeg, Mare en de Donkersteeg aan te doen, waarna je om half vier weer op de Haarlemmerstraat stond. Om half zes ging je dan naar de cafés, waar Leiden er toen nog veel meer van had. Tot een uur of half negen bleef je meestal daar, de mensen boden ook drankjes aan. Ik moet je eerlijk toegeven: het paard is meerdere malen alleen naar huis gelopen!"

Toen Fabian (1972), de oudste zoon, twaalf werd, zijn vader en zoon na een stage van twee jaar in Brabant voor zichzelf begonnen. Boeken kopiëren ze nog van anderen, totdat Hiddo van Os als kleine jongen trots met een housennummer op boek binnenkwam, en twee jaar later huisnooteur werd. Hij ontwikkelde een systeem op de computer, dat het zeer arbeidsintensieve werk van het maken van draaiorgelboeken enorm versnelde. Van Os: "Door middel van een omzetprogramma kon ik later een stuk ook voor elk soort orgel geschikt maken. Wel maak ik van muziekstuk-

ken eerst een eigen arrangement, hetgeen minder last van de BUMA geeft!" Een zelfde systeem hanteert Weima, waardoor in principe elk muziekstuk tot orgelboek getransformeerd kan worden. Weima: "Zo komen er bestellingen uit Japan voor het op orgelboek zetten van Japanse nummers. Dat is altijd extra spannend, omdat je de muziek niet kent en van tevoren moeilijk kan inschatten of het geschikt is voor het draaiorgel."

In de hoogtijdagen woonden er vele orgelmannen bij elkaar in de Mirakelsteeg, een waar bolwerk van draaiorgels en orgelmannen, waar ook een garage was voor de draaiorgels. Na annexatie van het gebied is ieder een eigen weg gegaan, maar de draaiorgelmannen delen een mooie geschiedenis en sterke band met elkaar. Helemaal uitsterven zullen het draaiorgel en het vak orgelman daarom gelukkig niet, hetgeen echter niet wegneemt dat ook in de toekomst een glimlach en een kleinigheid voor de man van het orgel welkom blijven.

Michiel Rohlof
Met dank aan Niek Bavelaar

Meer informatie is te vinden op de volgende websites:

Johan Weima: Haarlemmerstraat 309, www.weima.nl

Krul Draaiorgels: Stadspolderweg 11, <http://home.planet.nl/~nota0041/>

Hiddo van Os: www.hvomusicnl.com

Kring van Draaiorgelvrienden: www.draaiorgel.org

ADVERTENTIE



VERENIGING OUD LEIDEN

Opgericht 5 november 1902

Postbus 917
2300 AX Leiden

Bent u geïnteresseerd in het Leidse en regionale Erfgoed en wilt u graag het beroemde *Leids Jaarboekje* gratis ontvangen, dan kunt u niet zonder het lidmaatschap van de **Vereniging Oud-Leiden**.

De contributie bedraagt € 17,50 per jaar; jongeren tot 27 jaar betalen slechts € 10,-.

Door overmaking van dit bedrag op Postbankrekening 17 52 28 bent u lid van de **Vereniging Oud-Leiden**.

CONCRETE RESULTATEN VAN BOLLENPROJECT

SCHRAAL

Twee jaar lang is er gepraat over toekomstige ontwikkelingen in de Duin- en Bollenstreek. In december j.l. kwam het tot een slotsymposium over dit project, Geest en Grond genaamd. De concrete resultaten zijn nogal al schraal, maar het project heeft ongetwijfeld gezorgd voor een flinke oppepper van het zelfbewustzijn van deze streek.

Dat het bollengebied zich moet herbe-zinnen op zijn identiteit en toekomstige ontwikkelingen in het ruimtelijke vlak wordt vooral veroorzaakt door dreigin-gen van buitenaf. Verstedelijkte gebie-den, zoals Leiden zien in dit gebied ide-ale mogelijkheden voor woningbouw: de Bollenstad. Maar ook ontwikkelin-gen in de streek zelf bedreigen de eigen identiteit. Ten behoeve van de groot-schalige bloembollenproductie worden nu hallen gebouwd, die zich niet onder-scheiden van andere bedrijfsgebouwen en nauwelijks aan het landschap zijn aangepast. De tijd van de bollenschuren is voorbij.

De projectorganisatie heeft zich in de afgelopen periode het vuur uit de sloffen gelopen om de cultuurhistori-sche kwaliteiten van het gebied aan de man te brengen en die in te zetten tegen een vershraling en vervlakking van het landschap, waarvan zeker sprake is. Kern van de discussie: de circa honderd bollenschuren, die er nog in dit gebied resteren, en die door de bedrijven niet meer worden ge-bruikt. Veelal worden ze benut voor opslag. In een aantal gevallen is er sprake van hergebruik. Deze bollen-schuren zijn 'de molens van de bollen-streek', zoals industrieel ontwerpster

en cultureel projectmanager Gerda Zijlstra zei.

Voor herbestemming van deze bol-lenschuren heeft de organisatie een con-creet plan op tafel gelegd: het onder-brengen van tijdelijk logiesgelegenheid in een of meer bollenschuren gedurende het bollenseizoen, speciaal gericht op wandelaars. Een aardig plan, maar voor-lopig ziet het er niet naar uit dat het ver-wezenlijkt zal worden. Er is hooguit plaats voor enkele van deze tijdelijke logiesgelegenheden, het is allemaal nogal kleinschalig en vooral het horeca-

BOLLENLAB IN LISSE GESLOOPT

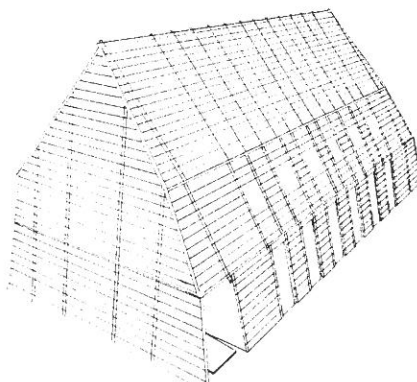
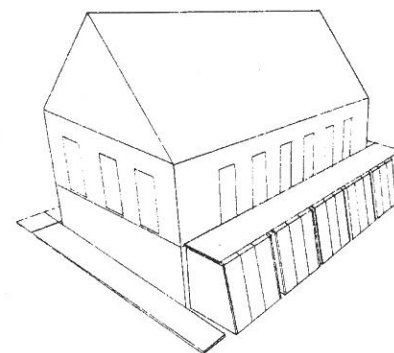
gedeelte van een dergelijk mini-hotel kon nog wel eens grote problemen ople-veren, aldus een van de deelnemers aan het symposium. Dus: 'Laat de spullen van tante Jo maar in de bollenschuur staan'.

De andere gepresenteerde voorstel-len betroffen de gemeenten Voorhout, Warmond en Noordwijkerhout. Voor-hout, waar de volgende Vinex-locatie (1600 woningen) komt, kreeg ideeën aangereikt om cultuurhistorische ele-menten te verwerken in de nieuwe wijk Boekhorst, waaronder een reconstructie van de ruïne van het vroegere kasteel te Boekhorst (waarvan alleen een teke-ning bekend is). Warmond, een stagne-rend dorp, kreeg het advies om zich te concentreren op een bepaalde doel-groep: senioren of rijke mensen bij voorbeeld. Noordwijkerhout ontving ideeën voor een betere inpassing van het bedrijventerrein De Ruygenhoek in het landschap.

Het hangt van de gemeentebesturen af op deze suggesties in de komende jaren gevolgd zullen worden. Voorlopig is er een lange weg te gaan. Verder is het jammer, zoals een van de inleiders opmerkte, dat de komende opheffing van het vliegkamp Valkenburg niet in de plan-nenmakerij kon worden meegenomen.

Sloop

Terwijl in Lisse gesproken werd over de mogelijke toekomst van de Duin- en Bol-



Nieuwe bollenschuren uit de plannen van het project Geest en Grond.

lenstreek werd in diezelfde gemeente de sloop voorbereid van het vroegere bol-lenlaboratorium aan de Heereweg. Dit gebouw van architect Blaauw had - om maar eens wat te noemen - een histo-risch centrum kunnen worden van de bollencultuur, maar het gemeentebes-tuur van Lisse besliste anders.

Het gebouw stond op de gemeente-lijke monumentenlijst, maar het werd rap ontdaan van deze bescherming omdat het gemeentebestuur koos 'voor de toekomst'. Het terrein aan de Heere-weg is bestemd voor de veilingorganisa-tie CNB, die weg wil uit het centrum van de gemeente en eerder naar Nieuw Ven-nep wilde verhuizen. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg, ook betrok-ken in deze affaire, zag ervan af om het bollenlaboratorium de status van rijks-monument te geven. Dit vooral ook omdat reeds een aantal laboratoriumge-bouwen van architect Blaauw elders in het land beschermd is.

De negatieve beslissing van de RMZ leidde ertoe dat de vereniging Oud-Lis-se, die zich sterk had gemaakt voor be-

houd van het bollenlab, haar verzet staakte. Maar het Cuypers Genootschap, een landelijke organisatie die zich inzet voor het behoud van negentiende- en twintigste-eeuwse architectuur, trad ver-volgens in het strijdperk. Deze organisa-tie ging in beroep tegen de afwijzende beslissing van het rijk tot plaatsing van het bollenlab op de rijksmonumenten-lijst. Dat betekende ook een uitstel van bouwplannen tot midden 2006. Dat werd de gemeente Lisse te gortig. Samen met de veilingorganisatie CNB ging zij naar de rechter voor een ver-gunning om het gebouw te slopen. De rechter besliste dat de sloop door kan gaan.

Voordat met de sloop werd begon-nen kreeg de landbouwuniversiteit van Wageningen nog de gelegenheid een aantal waardevolle attributen uit het gebouw te halen, die kunnen worden gebruikt voor twee andere laboratoria van architect Blaauw,

Wibo Burgers



Het laboratorium voor bloembollenonderzoek in zijn laatste dagen. Het gebouw, date-rend van de jaren vijftig van de vorige eeuw, had een voorgevel die de bolle vorm van een bloembol had.

ADVERTENTIE



Bouwbedrijf Paardekooper

Sedert 1881

In 1881 heeft Arie Paardekooper de fundamente-n gelegd voor ons bouwbedrijf.

Verweven met deze lange historie is de liefde voor het vak, vakmanschap, vertrouwen en natuurlijk altijd weer bouwen.

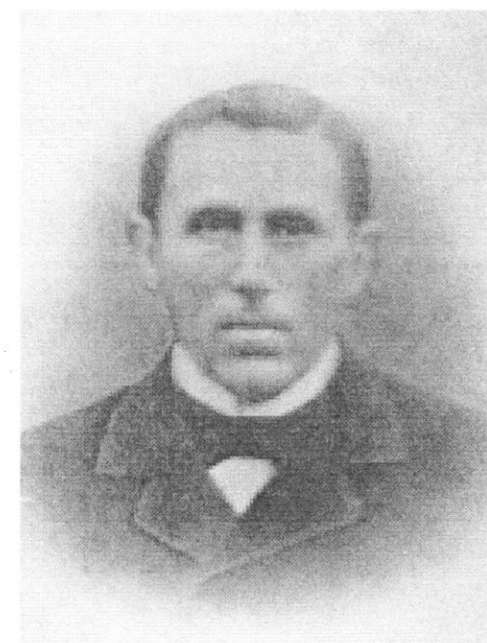
Bouwbedrijf Paardekooper restaureert, renoveert en onderhoudt gebouwen.

- Lid van het NVOB
- Lid Bouwgarant
- Erkend Hoofdaannemer
- Erkend Leerbedrijf

Miening 41, 2381 GP Zoeterwoude

071-5801254

info@bouwbedrijf-paardekooper.nl



Arie Paardekooper 1857-1915

STIEL BEZORGD OVER PLANNEN NOORDMAN EN MEELFABRIEK

Stiel heeft zorgen over de ontwikkelingen rond de Leidse meelfabriek en het Noordman-terrein. De stichting heeft haar zienswijze daaromtrent bekend gemaakt in brieven aan resp. de gemeenteraad en het college van B. en W. van Leiden.

De Meelfabriek

Eind januari 2005 is eindelijk het plan voor een herbestemming van de meelfabriek gepresenteerd in het bijzijn van de Zwitserse architect Peter Zumthor. Deze laatste zei, dat bij zijn ontwerp vooral is uitgegaan van de structuur van de bestaande gebouwen. Die zullen zoveel mogelijk worden behouden, al zijn ingrijpende veranderingen onontkoombaar. Het plan voorziet in de stichting van luxe appartementen, woningen voor studenten, een restaurant, een expositieruimte en eventueel een hotel en winkels. Het plan omvat ook enkele hoge gebouwen.

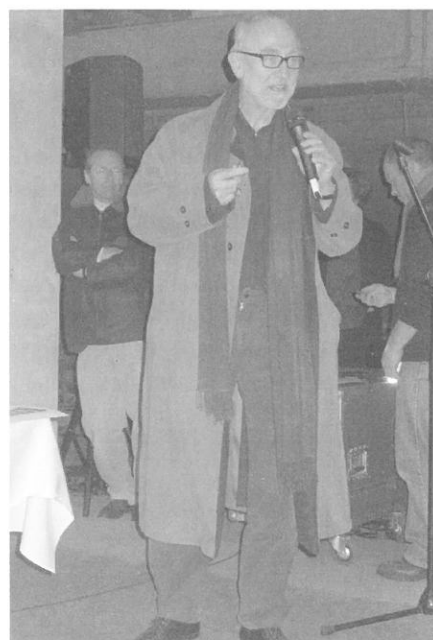
Begin januari 2005 is het ontwerp bestemmingsplan Binnenstad I, waarin de Meelfabriek is begrepen, ter inzage gelegd. Hierbij werd de mogelijkheid van het indienen van een zienswijze (vroeger bezwaar geheten) geboden. In het ontwerp is geanticipeerd op het door Zumthor gepresenteerde plan. Ofschoon Stiel verheugd is dat er eindelijk schot lijkt te komen in de plannen voor het hergebruik van de Meelfabriek kan zij niet instemmen met het geheel.

De bezwaren van Stiel richten zich

tegen het hoge, aan de Oosterkerkstraat geprojecteerde gebouw. Dit blijkt uit een brief van de stichting aan de gemeenteraad van Leiden, waarmee een zienswijze wordt ingediend met betrekking tot dit onderdeel van het ontwerp bestemmingsplan. Stiel meent dat de voorgestelde bestemming in strijd is met een goede ruimtelijke ordening. Voor de bouw van de kolos moeten bovendien het vroegere kantoorgebouw, de dienstwoning en de fietsenstalling verdwijnen.

Het Noordman-terrein

De plannen voor het Noordman-terrein zijn opgenomen in het voorontwerp Bestemmingsplan Leiden Zuidwest, dat voor "inspraak" ter inzage heeft gelegen. In haar aan burgemeester en wethouders gerichte brief zegt Stiel teleurgesteld te zijn in de visie die het voorontwerp ten aanzien van het Noordman-terrein presenteert. Het terrein heeft, ondanks de grote hal ten zuidwesten van de molen De Heesterboom, nog steeds het aanzicht van de vroegere houtverwerkende industrie terplaatse. Stiel zou graag zien dat dit aanzicht



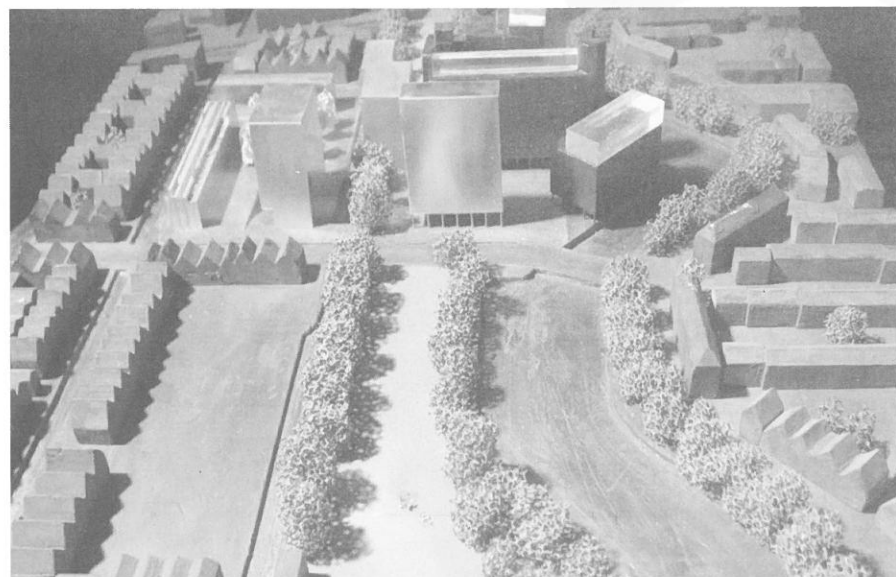
Architect Peter Zumthor tijdens de presentatie van het plan voor de meelfabriek.

Foto: N. Bavelaar.

zoveel mogelijk behouden blijft. Daarin voorziet het voorontwerp echter niet.

Concreet betekent het oordeel van Stiel dat er geen hogere bebouwing dan de huidige op het terrein moet komen en dat, als de grote hal ooit mocht verdwijnen, daar slechts een bebouwing, niet hoger dan de thans ten noordoosten van de molen bestaande bebouwing voor in de plaats mag komen.

Stiel verzet zich niet tegen een nieuwe bestemming, zo wordt ten slotte gezegd. Wel dient echter bij herbestemming zoveel mogelijk rekening te worden gehouden met het erfgoed van bedrijf en techniek.



Maquette van de herbestemde meelfabriek.

Foto N. Bavelaar.

OPMERKELIJK ERFGOED (2)

STATION MARKELO: ONZEKERE TOEKOMST

Opmerkelijk industrieel erfgoed vinden we niet alleen in Leiden en omgeving, maar ook daarbuiten. Vorige keer keken we naar het haventje van Etten-Leur met voormalige zeepfabriek, deze keer richten we ons op het negentiende-eeuwse station van Markelo in Overijssel, dat wel eens aan de slopershamer ten prooi zou kunnen vallen.

Tegen het eind van het vorige jaar ontdekte ik het kleine station tijdens een weekje uit in het Overijsselse landschap. Het stond daar, verlaten en nogal desolaat, langs de spoorlijn Hengelo-Zutphen, die tegenwoordig in gebruik is bij de maatschappij Syntus. Contact met de stichting Heemkunde Markelo leverde niets op, de VVV was beter op de hoogte: hier was in elk geval een beschrijving van het oude station voorhanden. Vervolgens maar bellen met de gemeente. Markelo valt tegenwoordig onder de gemeente Hof van Twente (samen met Diepenheim, Delden en Goor) en via de hoofdzetel in Goor kwam ik terecht bij Henk Nikkels in Markelo, die als gemeente-ambtenaar met de monumentenzorg is belast.

Hij kent het kleine station uiteraad. Het was aanvankelijk bewoond maar staat nu al weer meer dan een halfjaar leeg. Enige bescherming van

het gebouw is er niet, Markelo kent geen gemeentelijke monumenten. En ja, hij zou het jammer vinden, maar sloop kan niet uitgesloten worden. Het station is nog eigendom van NS. De gemeente had eerder toestemming om het gebouw te verhuren, maar heeft daar nu verder van afgezien. Daarna heb ik contact met de Federatie Industrieel Erfgoed Nederland (Fien), die verwijst naar de Museum Buurtspoorweg in Haaksbergen. Daar is het verhaal welkom, al weet men niet onmiddellijk wat er mee gedaan kan worden. Maar er wordt gekeken wat mogelijk is.

Het station Markelo werd in 1865 geopend. Langs de spoorlijn, die daar werd aangelegd, kwamen vele spoorwachterswoningen en -huisjes gesticht, in totaal zestien. Die zijn alle verdwenen in de jaren zestig van de vorige eeuw. Het station Markelo (aanvankelijk heette het Diepenheim, maar dat leidde tot grote protesten) bleef tot op heden. Het is een station van het model staatsspoorwegstijl der vijfde klasse met op de begane grond een wachtkamer, een ruimte voor de kaartjesverkooper en voor de bedieningspanelen van de seinen en spoorbomen en een opslagkamer. De twee bovenverdiepingen van het station werden altijd bewoond door de stationschef. De laatste bewoner was Van der Kolk, die er van 1963 tot 1971 woonde. Toen hij vertrok, bleef het woongedeelte leeg. NS vond renovatie van dit deel te duur omdat het station nog maar enkele jaren dienst zou doen.

Het personenvervoer werd in 1953 gestaakt. Wel stopte er nog heel incidenteel een trein bij bijzondere gelegenheden. In 1969 was dat een trein om het gemeentepersoneel met dames mee te nemen voor een dagje uit naar Zuid-Limburg. In die periode werd het station door de NS-directie onderscheiden voor de mooiste stationsbeplanting

van het land. In het begin van de jaren zeventig werden hier film- en tv-opnamen gemaakt.

Daarmee waren de gloriejaren ook wel voorbij. In 1973 werd al gedacht aan sloop. Het gebouw werd toen alleen nog gebruikt als post waaruit seinen voor seinen en wissels werden bediend. In 1978 zou deze post door de volledig automatische beveiliging overbodig zijn. Sloop werd onder druk van de 'Stichting 'Behoud Oude stations' afgewend. NS bleek bereid het pand te verhuren aan de gemeente Markelo, die het een opknappbeurt gaf, en vervolgens op haar beurt het pand voor bewoning kon verhuren.

Aan deze situatie is nu een abrupt einde gekomen en dus ligt een onzekere toekomst in het verschiet voor het oude station van Markelo.

Wibo Burgers

KORT NIEUWS UIT LEIDEN EN DE REGIO

Boekenweek 9-19 maart 2005 over Geschiedenis met exposities.

T.g.v. de 70^e boekenweek 9-19 maart 2005 dat als thema heeft: "Spiegel van de Lage Landen – Boeken over onze Vaderlandse Geschiedenis", wordt door de Openbare Bibliotheken speciale aandacht geschonken aan onze geschiedenis.

De Openbare Bibliotheek Leiden vertoont de hele maand non-stop video's over historisch Leiden. 12 en 16 maart zijn er speciale kindermiddagen en er is een tentoonstelling over de geschiedenis van Leiden. De door Stiel aan de Lakenhal geschonken spullen van Leidse bedrijven zullen voor een deel tentoongesteld worden als herinnering aan de conserven- en zeepfabrieken. Oude foto's uit het archief zijn door Stiel beschikbaar gesteld.

De nieuwe conservator van de Lakenhal, dr. Jori Zijlmans, zal woensdag 23 maart aanwezig zijn van 15-17 uur om toelichting te geven over producten uit de oude Leidse industrie.



Het oude station van Markelo.



Foto: Anton Poptie.

De Openbare Bibliotheek Lisse gaat in samenwerking met de bloementoonstelling Keukenhof, de Vereniging Oud Lisse en Microformat Lisse, twee interessante tentoonstellingen inrichten die zich richten op elementen uit de geschiedenis van de regio. Te zien zijn foto's, boeken, posters en 18^e eeuwse gravures uit de collectie Schoemaker.

Bij de Boekhandel de Kler aan de Breestraat zal een foto presentatie te zien zijn met Leidse afbeeldingen van vroeger en nu. Stiel heeft een DVD laten maken met 30 foto's uit ons archief en deze beschikbaar gesteld.

WEBSITES

Het Erfgoedhuis Zuid-Holland heeft een geschiedenisbank opgericht en tracht alle historische- en archeologische verenigingen en stichtingen te bewegen zich tegen een kleine vergoeding daarbij aan te sluiten. Vele organisaties waaronder Stiel, hebben zich aangemeld en op de website www.geschiedenisbank-zh.nl kunt u al een twintigtal organisaties vinden met gegevens over werkzaamheden, publicaties en adressen.

De onderwijswebsite op het gebied van erfgoed is te vinden op www.datbe-warenwe.nl.

Ook de vereniging van de vrienden van het Regionaal Archief Leiden, Jan van Hout, heeft een nieuwe website www.janvanhout.nl.

Aan de site van de Gemeente Leiden wordt hard gewerkt. Stiel is kennelijk bij de nieuwe opzet van het "stadsportal" (waarom niet portaal?) uit de boot gevallen want de link staat er niet meer op en ook andere verenigingen konden we nog niet vinden. www.leiden.nl.

Onze eigen website is steeds bij de tijd en wordt bijgehouden door onze "huisfotograaf", Niek Bavelaar. www.stiel-leiden.freehomepage.com.

Om de ontwikkeling in de regio bij te houden is interessant de website www.hollandrijnland.net. Het toekomstige profiel van dit gebied met 390000 inwoners gaat ons allen aan.

STIEL-VERZAMELING

De Stielverzameling van voorwerpen van Leidse bedrijven is opgeruimd. Het gebruik van een kleine ruimte in het Olgacomplex moest van de gemeente beëindigd worden. Gelukkig was de Lakenhal bereid 27 voorwerpen over te nemen. Dat is een bont allerlei van een mooi tegelplateau van de SLF, de bronzen plaat van de Grof uit 1936 tot busjes, doosjes, gevelplaten, een klok en reclameartikelen van bekende Leidse bedrijven als Pel, Smit-Röntgen, Nieuwenhuizen, de Veiling, den Holder, Lilo Chemische Producten, Vervoort en Van Cranenburgh, Schoondergang, Sanders alsmede putdeksels met de Leidse sleutels. Een deel is te zien op de tentoonstelling in de bibliotheek zoals elders gemeld. Enkele zaken hebben we zelf opgeslagen zoals een putdeksel met in rood "Gem. Leiden 1935", een driekan-



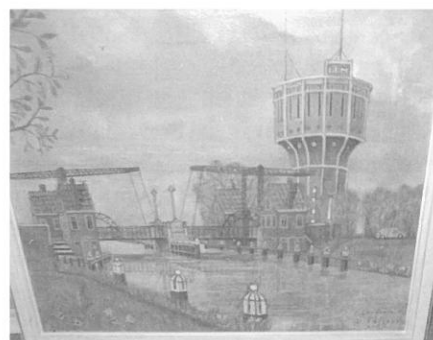
Foto: Anton Poptie.

ten stadsklok en een houten Leidse straatlantaarn waarvan we de herkomst nog moeten uitzoeken.

De verzameling handgereedschappen zoals een waterschep, een putjeschep, graskantsteker, plaggensteker, een rioolschraper, een houweel, een grondprijem en nog veel meer, hebben onderdak gevonden bij de afdeling Milieu en Beheer van de gemeente, waar ze ook min of meer thuishoren.

Enkele zaken gingen naar liefhebbers en een olielampenlontenbreimachine van de vroegere firma van Hoof konden we niet kwijt. Een zak met lonten is er ook nog. De tentoonstellingspanelen zijn opgeslagen bij de penningmeester.

Uit een nalatenschap ontvingen we nog vijf schilderijen van de amateur-schilder D.Snoeker die historische Leidse afbeeldingen (na)schilderde zoals hier de oude Wilhelminabrug met de watertoren.



INDUSTRIE LANGS WATERWEGEN

De Stichting Groene Hart is een belangrijke speler bij de herinrichting van dit gebied. Het symposium in Bodegraven op 18 februari had dan ook belangrijke sprekers als gedeputeerde mevrouw Dwarshuis, Peter Nijhof van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, B.J.G. Schuttenbeld van de Kamer van Koophandel en A.K.D. Boon van Boei, de ontwikkelingsmaatschappij van industrieel erfgoed. Verheugend is dat de belangstelling voor het behoud van monumenten uit het verleden steeds meer belangstelling krijgt. Dat bleek ook uit de aanwezigheid van veel wethouders van omliggende plaatsen, ambtenaren van de provincie en Rijkswaterstaat, gemeenteraadsleden, architecten, aanne-

mers en veel leden van historische verenigingen. Dit keer stond in de schijnwerper het rapport "Natte Assen, de industriële linten van het Groene Hart" over de preindustriële periode, de industriële periode en wat er nog over is aan industrieel erfgoed langs de vele waterwegen. Een historische bedrijvenkaart geeft aan dat er veel is geweest maar dat er ook nog veel is. Steen- en dakpannenfabrieken, olieslagerijen, zilversmeden, kaarsen, glasfabrieken, vele kaaspakhuisen voor boerenkaas, scheepswerven, houtzagerijen, metaalnijverheid, boomkwekerijen lagen aan het water.

Wat er nog van over is wil men graag in een passende omgeving houden. Bij nieuwbouw moet rekening gehouden worden met datgene wat er staat zodat een landschap ontstaat dat verweven is met de vele monumenten van bedrijf en techniek. Een integraal beleid voor natuur en cultuurhistorie aan de waterkant zoals in Engeland met de National Trust/English Heritage. Daar ontbreekt

het bij veel plannenmakers nog wel aan. Vaak lopen we aan tegen ontwerpen met moderne kantoorblokken en niet passende villa's naast een kostbaar industrieel monument. In Leiden ook niet onbekend. Duidelijk werd gesteld dat bouwwerken die niets met het water te maken hebben daar ook niet geplaatst moeten worden. Als voorbeeld werd de winkelboulevard aan de Hoge Rijndijk in Zoeterwoude genoemd die wel op een bedrijventerrein thuishoort maar niet aan het water, daar heeft het geen relatie mee. Het is een goed streven om de oevers een bij het water passende bebouwing te geven. Kantoorblokken horen daar niet. Ook het project van de Provincie Zuid-Holland "Verbetering Ruimtelijke Kwaliteit Oude Rijnzone" gaat van dat principe uit en wordt de bijzondere cultuurhistorische en landschappelijke betekenis van de Oude Rijn onderkent zoals we ook lezen in het blad van het Samenwerkingsorgaan Holland Rijnland. Met enige moeite te vinden op www.hollandrijnland.net

onder profiel van de regio en dan startnotitie.

Voor informatie over doel, lidmaatschap of publicaties van de stichting van de Stichting Groene Hart www.groenehart.info.

STICHTING LEVEND

AMBACHT LEIDEN (STAL)

De stichting tot behoud van werkende ambachten in Leiden, maakt nieuwe plannen. Het bestuur hoopt nieuwe bestuursleden aan te trekken en ook donateurs. Het plan is een inventarisatie te maken van nog aanwezige ambachten en daar via het blad Stiel regelmatig aandacht aan te schenken. Gezien de groeiende belangstelling voor het in stand houden van ambachtelijke bedrijven, lijkt dat nuttig.

JAARVERSLAG OVER 2004 STICHTING INDUSTRIEEL ERFGOED LEIDEN – STIEL

Bestuur en leden

- Op 31 december 2004 telde Stiel 165 (was 175) donateurs, 31 (29) werkgroepleden, 27 (31) bedrijfsdonateurs, terwijl het blad Stiel werd toegestuurd aan 25 erfgoedorganisaties en 30 overige relaties (pers, politiek etc.).
- Het bestuur bestond uit: F. Sengers, voorzitter, J.J. Gijsman, penningmeester, L. Barendregt, namens Oud-Leiden en W. Burgers. J.J. Gijsman was bereid het secretariaat te blijven waarnemen. G.J.(Gerard) Telkamp trad toe als bestuurslid en schreef enkele substantiële artikelen in Stiel. Fred Sengers trad af als voorzitter maar blijft in het bestuur en neemt het voorzitterschap nog waar tot een opvolger is gevonden. Hans Vollaard woonde de vergaderingen bij als mogelijke voorzitter. Mw. H. Hogervorst zag af van een bestuurslidmaatschap om persoonlijke redenen. Het bestuur kwam in 2004 viermaal bij elkaar.

Contacten

We onderhielden goede contacten met de Stichting "De Heesterboom", de afdeling Monumentenzorg, de Dirk van Eckstichting, het Gemeente Archief Leiden (GAL, sinds kort RAL), het Comité Open Monumentendagen (OMD), de Stichting Levend Ambacht Leiden (STAL), de Stichting Haags Industrieel Erfgoed (SHIE) en de landelijke federatie Fien. Met de regio waren slechts wat vluchtige contacten.

Panden

De plannen voor het Noordmanterrein zijn uitgebreid in het nieuws geweest. De directeurswoning hebben we (nog) niet kunnen redden. Zoals gebruikelijk wordt een slechte staat gesuggereerd en hebben de architecten geen ervaring of geen zin in hergebruik. De loodsen rond de molen De Heesterboom zijn mede op ons verzoek aangepast en de glazen uitbouw is deels vervallen.

We hebben de eigenaren van de Meelfabriek weer aangeschreven over het steeds verdere verval van het gebouw en het uitblijven van een schetsontwerp dat ook in 2004 nog niet gepresenteerd werd.

Werkgroepen

De werkgroep archief komt regelmatig bij elkaar om de bedrijfsarchieven te archiveren. Het uitzoeken van de foto's van Stiel ligt echter geheel stil en vrijwilligers hebben zich nog niet aangemeld.

Stielz

Ons tijdschrift kwam dit jaar weer viermaal uit en enkele historici leverden een aantal waardevolle artikelen in. De verschenen nummers zagen er goed uit met een variëteit aan artikelen en foto's o.a. van Niek Bavelaar. Nico Ravensbergen zorgde steeds voor de postbezorging. Het laten drukken van

Stielz bij Elve gaat vlot mede door de goede lay-out die wordt verzorgd door Christine van der Ven.

Publikaties

In september verscheen een 15 maand Stiel kalender met recente foto's van monumenten van bedrijf en techniek. Ze bleken een dankbaar cadeau voor de vrijwilligers van de Open Monumentendagen en de Opendag Stadhuis. De losse verkoop viel wat tegen zodat besloten werd een aantal te gebruiken voor publicitaire doeleinden en het bedanken van onze donateurs en het werven van nieuwe. Het boekje "Langs Leidse Winkelpanden", een wandeling langs 37 historische winkelpanden in Leiden beleefde een tweede druk en is een groot succes.

Financiën

Het jaar 2004 sluit af met een verlies van € 1519,64. De opbrengsten van de donateurs bleven op peil mede doordat vele donateurs meer betaalden dan de gevraagde 15 euro. De kosten van het drukken van Stielz zijn lager maar zijn ondergwaarderd omdat betalingen plaats vonden in 2003 en 2005 zodat het verlies eigenlijk hoger uitkomt. Aan de ande-

re kant komen er nog opbrengsten van de verkoop van de kalender in 2005 binnen. Die verkoop leverde een verlies op van 1000 euro maar dat beschouwen we als kosten public relations. Hopelijk melden zich wat nieuwe donateurs aan. Stiel is echter financieel gezond en heeft nog een voldoende reserve om het verlies op te vangen. Voor de toekomst is echter een groter aantal donateurs noodzakelijk of moet gezocht worden naar winstgevend publicaties. De begroting voor 2005 eindigt echter weer met een positief saldo zodat we hopen dat er zich geen tegenvallers voordoen.

Memorabilia

Onze verzameling roerende zaken in het Olga complex moest ontruimd worden. We hebben afstand gedaan van de voorwerpen die herinnerden aan verdwenen Leidse fabrieken. De Lakenhal was gelukkig geïnteresseerd en nam 27 stukken over terwijl de handgereedschappen onderdak vonden bij de Dienst Milieu en Beheer. Enkele zaken werden weggeven en enkele nog behouden. Voor de olielampenlontenbreimachine was geen interesse zodat deze werd afgestoten.

Bestuur Stiel

VAN CITÉ MEDICALE NAAR WETENSCHAPSPOLDER. LEIDSE LABORATORIUMGEBOUWEN IN DE TWINTIGSTE EEUW

De tweede helft van de negentiende eeuw liet een onstuitbare ontwikkeling van het natuurwetenschappelijke bedrijf in Nederland zien, een groei die zich mede deed weerspiegelen in universitaire laboratoriumarchitectuur. In de vorige bijdrage is besproken hoe rijksbouwkundige Jacobus van Lokhorst in nauwe samenwerking met natuurwetenschappers uiterst functionele laboratoria ontwierp, aanvankelijk uitgevoerd in een door de rijksoverheid gepropageerde Oudhollandse stijl en rond 1900 in een eigenzinnige neogotische trant. Na het overlijden van Van Lokhorst kwam hier echter verandering in. Een nieuwe rijksbouwkundige, een drastische reorganisatie van het rijksbouwen in de jaren 1920 en een omvangrijker universitair bedrijf na de Tweede Wereldoorlog, lieten allen hun sporen na op de Leidse laboratoriumbouw van de twintigste eeuw.

Rijksbouwkundige Vrijman en de Leidse laboratoriumbouw in de jaren 1910 en '20

Toen Van Lokhorst in 1906 overleed werd de hoofdopzichter van het departementaal bouw bureau Johannes W.A. Vrijman (1865-1954) benoemd tot de nieuwe Rijksbouwkundige voor de Gebouwen van Onderwijs enz. Voor de Leidse universiteit hadden Van Lokhorst en

Vrijman reeds samengewerkt bij het neogotische Rijksmuseum van Natuurlijke Historie aan de Raamsteeg en het eveneens gotische Botanisch Laboratorium en Rijksherbarium aan de Nonnen-

steeg, die beiden door Vrijman werden voltooid. In tegenstelling tot Van Lokhorst, was Vrijman geen voorstander van gotische wetenschapsburchten. Zijn voorkeur ging uit naar overzichtelijke plattegronden, technische degelijkheid en een neutrale, monumentale gevelopzet met renaissancistische ornamenten (voluten, rolwerk en bandwerk) ontleend aan Nederlandse, Duitse en Engelse voorbeelden. Het voorgebouw van de



De vliegende schotel met collegezalen en restaurant van het Gorleaus Laboratorium. Foto 2004.



Voorgevel van het Pathologisch Laboratorium in het Boerhaavekwartier (omstreeks 1912 ontworpen) van rijksbouwkundige J.A.W. Vrijman en medewerkers. Foto uit omstreeks 1949.

voormalige universiteitsbibliotheek aan het Rapenburg in Leiden is waarschijnlijk het meest kenmerkende voorbeeld van Vrijmans aanpak. Met betrekking tot de Leidse laboratoriumbouw, kreeg Vrijman vooral bij het nieuwe Academische Ziekenhuis de kans zijn ontwerpideeën in de praktijk te brengen. In de jaren 1910 en '20 verrees op het tot Boerhaavekwartier omgedoopte terrein achter het centraal station een indrukwekkende *cité medicale*, een medische wijk bestaande uit een tiental vrijstaande ziekenhuisgebouwen opgezet volgens het uit Duitsland overgenomen paviljoensysteem. Op het noordwestelijke deel van het terrein verrees in een landelijke omgeving drie niet-klinische laboratoriumgebouwen, die voor de Anatomie, Pathologie en Farmacologie, waaraan ook Vrijmans assistent Hayo Hoekstra (1881-1960) meewerkte. In 1923 werd als eerste het nieuwe Anatomisch Laboratorium door minister J. Th. de Visser van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, geopend. Het helder opgezette gebouw bestaat uit een langwerpig hoofdvolume met vestibule en een uitgebouwd trappenhuis aan de achterzijde. In de oostvleugel zijn laboratoria en werkruimtes gesitueerd; de westvleugel is ingericht voor het geven van onder-



De 'Sylvius reus' in de polder als eenzame gewaarwording van de nooit gerealiseerde medische faculteit. Foto 2004.

wijs, met op de begane grond het ronde *theatrum anatomicum* en op de eerste verdieping het Anatomisch Museum waar de gietijzeren vitrinekasten vanwege hun grote gewicht aan een staalskelet zijn opgehangen. De gevels hebben een uiterst sobere vormgeving, met grote rechthoekige vensters voor een optimale lichtinval en topgevels voorzien van geglazuurde tegeltableaux als enige gevelornament. De tegenovergelegen laboratoria voor pathologie en farmacologie zijn van iets latere data maar vergelijkbaar van opzet en aankleding.

De ziekenhuis- en laboratoriumgebouwen werden al snel bekritiseerd vanwege hun monumentaliteit en kleurloosheid, terwijl ook de paviljoengedachte in de jaren 1920 achterhaald en zeer kostbaar bleek. Eén bezoeker formuleerde zijn indruk van het geheel als volgt: "De enorme gebouwen zijn door de Rijksbouwmeesters op de loopende band gemaakt, zonder een snuifje fantasie en zonder een greintje idealisme. [...] Wat hadden begaafde architecten hier niet een boeiend geheel kunnen wrochten!". Een groter contrast met de gotische laboratoriumpaleizen van twee decennia eerder lijkt inderdaad niet denkbaar! Rijksbouwkundige Vrijman werd in 1923 beschuldigd van fraude, waarmee zijn loopbaan op dramatische wijze

14



Luchtfoto van de cité médicale, met middenboven de drie laboratoria voor Farmacologie (onder), Pathologie (midden) en Anatomie (boven). Foto uit omstreeks 1949.

werd afgesloten. Ingrijpende bezuinigingen op het rijksbouwen betekende bovendien het einde van de functie van *Rijksbouwkundige voor de gebouwen van Onderwijs enz.* Op het Boerhaaveterrein werd pas in de jaren 1940 en '50 weer gebouwd in de vorm van het Laboratorium voor Preventieve Heelkunde (het huidige TNO-gebouw) en het Fysiolo-

gisch Laboratorium, beide uitgevoerd in een fraaie traditionalistische trant naar ontwerpen van H.F. Mertens (1885-1860), en het Clusius-gebouw aan de Wassenaarseweg.

Universitaire laboratoria na de Tweede Wereldoorlog

Met de plechtige heropening van de Leidse universiteit op 17 september 1945 stond de 'universitas' voor een periode van herstel. Plannen voor uitbreidingen werden geformuleerd tegen de achtergrond van de gebreken die de vooroorlogse universiteit vertoonde, te weten het explosief groeiende aantal studenten - van 2824 in 1945 naar 7878 in 1965 - en de verouderde en vaak als gevaarlijk bestempelde natuurwetenschappelijke laboratoria gelegen in of nabij het stadscentrum. Besloten werd daarom alle universitaire nieuwbouw buiten de stad te concentreren, een verhuizingsoperatie waarmee in de jaren 1920 in het Boerhaavekwartier al een begin was gemaakt. Alleen de zoölogie en natuurkunde bleven voorlopig gehuisvest in de binnenstad.

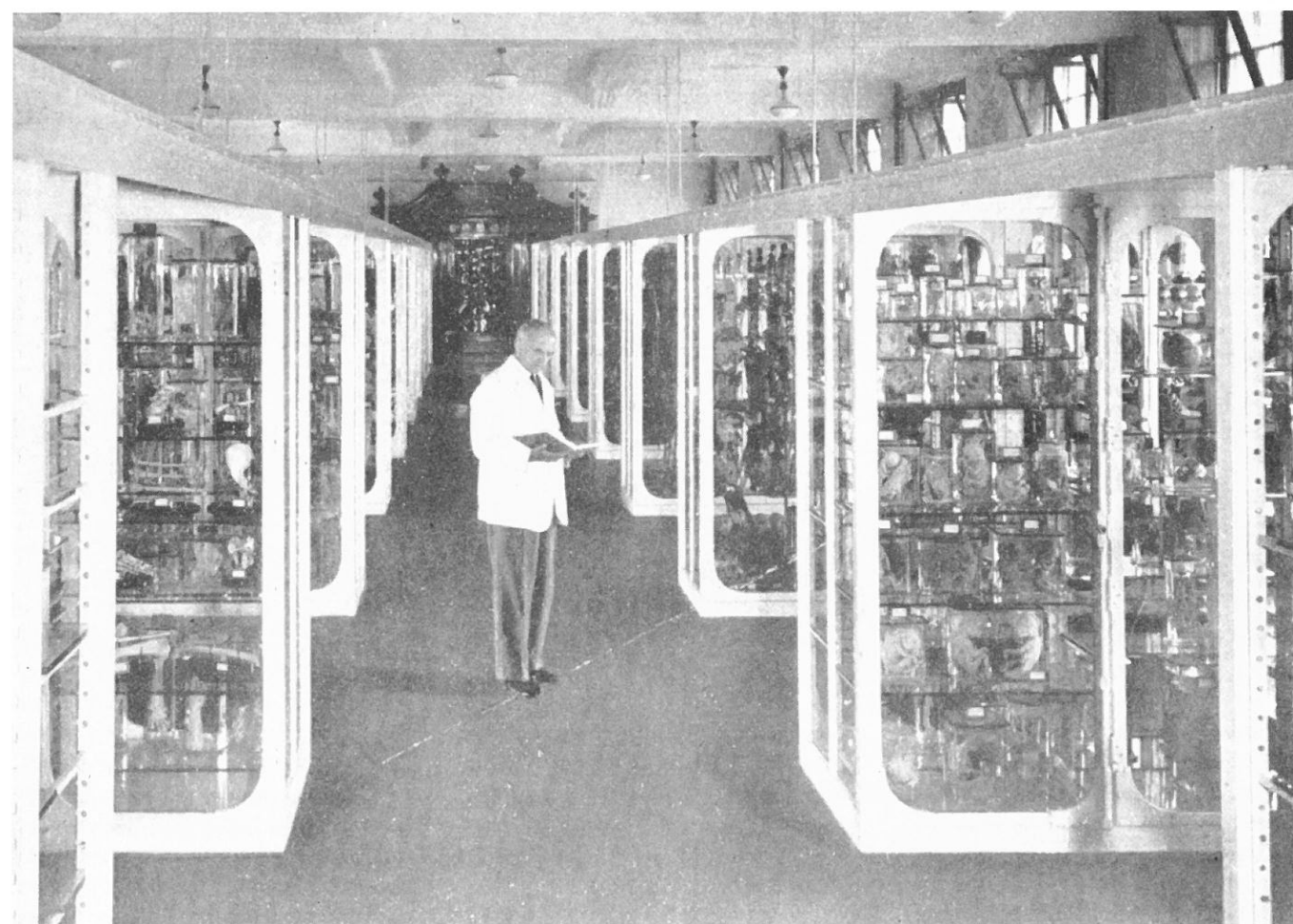
Voor de dierkundigen werd het zoölogische 'paleis' van architect J.F. Metzelaar uit 1874 afgebroken en begin jaren

1960 vervangen door een met vlieggevels voorziene doos aan de Witte Singel. Een paar jaar eerder was de naastgelegen 'wolkenkrabber' aan de Kaiserstraat naar een ontwerp van Rijksbouwmeester G. Friedhoff (1892-1970) gereedgekomen. Dit 40 meter hoge rechthoekige torengebouw straalt met zijn forse muurdammen, steunberen en felrode baksteen nog enige verwantschap uit met de verderop gelegen donjon van het Farmaceutisch Laboratorium uit 1895. Helemaal bovenin het gebouw zijn aquaria en - hoe toepasselijk - voliërs gehuisvest.

Na enige provisorische verbouwingen en uitbreidingen in de jaren 1950, kregen de natuurkundigen pas in 1967 grootschalige nieuwbouw aan de achterzijde van het Kamerlingh Onnes Laboratorium op de plaats van het Fysiologisch Laboratorium. Het Leidse bureau Schutte en Bellard kwam in 1960 met een zakelijk, blokvormig ontwerp van vier bouwlagen opgetrokken uit staal en beton. Het Lorentzpoortje uit 1933, dat als enige element uit het gesloopte gebouw van de theoretische natuurkunde bewaard bleef, kreeg de functie van entree op de begane grond van het nieuwe gebouw. Inmiddels is dit poortje opgenomen in het verbouwde Kamer-



De 'wolkenkrabber' van de zoölogie aan de Kaiserstraat uit begin jaren 1950, ook bekend als het Van der Klaauw Laboratorium. Foto uit 2004.

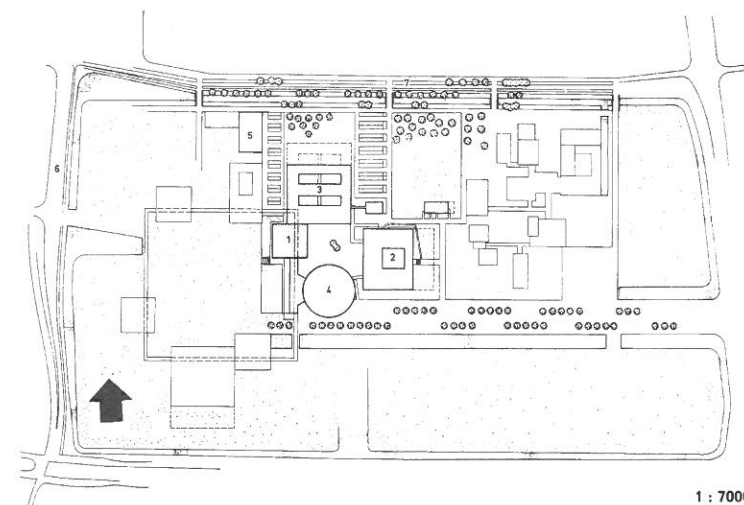


Interieur van het Anatomisch Museum in het Anatomisch Laboratorium (omstreeks 1912 ontworpen) van J.A.W. Vrijman en medewerkers. Foto uit omstreeks 1949.

lingh Onnes Gebouw en fungeert het als ceremoniële toegang tot de historische collegezaal.

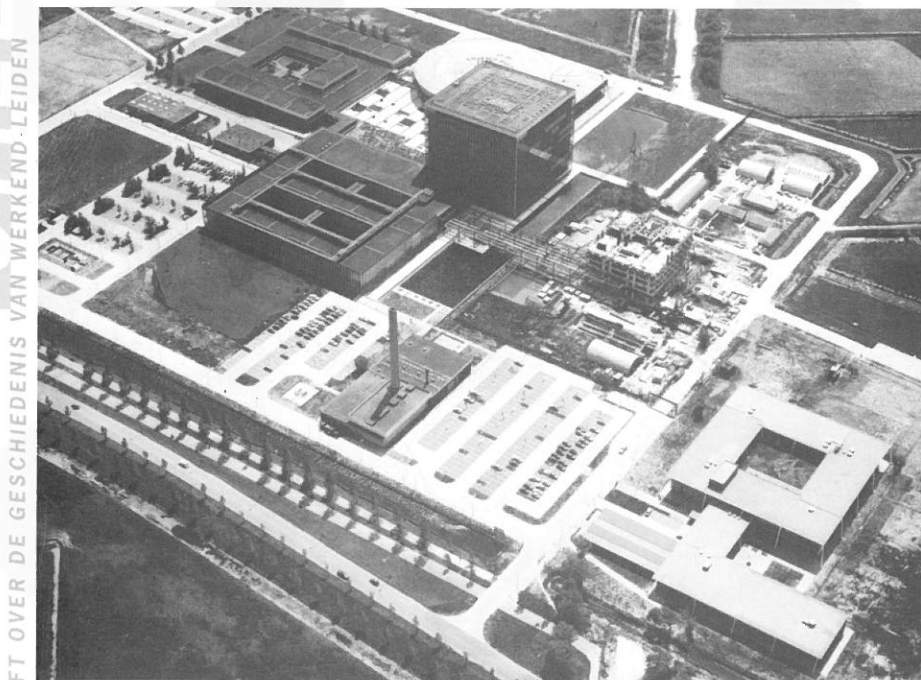
Werkplaatsen in de wetenschapspolder: de Leeuwenhoek

De werkelijk grote plannen voor uitbreiding van de universiteit lagen evenwel ver buiten het stadscentrum. In de jaren 1950 verwierf het rijk in naam van alle Nederlandse universiteiten grondgebied rond de steden om de voorziene uitbreiding van het hoger onderwijs het hoofd te kunnen bieden. Leiden en omringende gemeenten, met name Oegstgeest, kwamen in 1957 gezamenlijk met een structuurplan waarin hun visie op de ruimtelijke toekomst werd vastgelegd. Voor de universiteit werd daarin een rechthoekig polderterrein van ongeveer 140 hectare gereserveerd, gelegen in het verlengde van het Boerhaavekwartier tussen het centraal station en de rijksweg (nu snelweg) A44, dat de naam Leeuwenhoek kreeg. Hier zouden de medische en natuurwetenschappelijke



- Legenda:
- 1 Nacandidaatlaboratorium
 - 2 Propaedeutisch Laboratorium
 - 3 Voorcandidaatlaboratorium
 - 4 Collegezaalcomplex
 - 5 Keteihuis en 50 KV station
 - 6 Nieuwe Rijksweg 4
 - 7 Verlengde Wassenaarseweg

Stedenbouwkundig ontwerp voor de Leeuwenhoek uit de jaren 1960, met centraal de universiteitsdreef, linksboven de Gorleauslaboratoria en rechtsboven de nooit gerealiseerde medische faculteit.



Gorleauslaboratoria in aanbouw. Foto uit eind jaren 1960.

faculteiten op den duur gehuisvest worden, teneinde voorzieningen, expertise en toegankelijkheid optimaal te kunnen combineren.

Het ambitieuze stedenbouwkundige plan voorzag in een centrale universiteitsdreef waaraan alle afdelingen en laboratoria gesitueerd waren. Als eerste werd in 1964 begonnen met het scheidkundige complex, beter bekend als de Gorleauslaboratoria, geheel aan het einde van de polder. Het ontwerp kwam van bureau Drexhage, Sterkenburg, Bodon en Venstra en bestond in zijn oorspronkelijke opzet uit vier blokvormige torengedebouwen die door een omlopende luchtbrug met elkaar waren verbonden. Uiteindelijk werden slechts twee torens opgeleverd, waarvan er een, het Huygens Laboratorium, ingericht werd voor de natuur- en sterrenkundigen en medio jaren 1990 nog met het controversiële Oortgebouw uitgebreid werd. Het rond 1970 opgeleverde collegezalencentrum in de vorm van een opstijgende schotel, spreekt wellicht nog het meest tot een natuurwetenschappelijke verbeelding. Ook van de verderop geplande medische faculteit naar ontwerp van Groosman en Key kwam in de jaren 1970 slechts één gebouw tot stand: het Sylvius Laboratorium dat, zo lijkt het, als een verwaalde reus maar ergens in het landschap is gaan zitten. In 1985 werd de wetenschapspolder omgedoopt tot *Bio Science Park*, een bestemmingsgebied waarin onderwijs- en onderzoeksgebouwen zonder enige architectonische of steden-

bouwkundige samenhang naast bedrijfsgebouwen – en in de toekomst waarschijnlijk ook woningen en winkels – gesitueerd zijn.

Afsluiting

Met de falende inrichting van de wetenschapspolder Leeuwenhoek, lijkt het alsof we terug zijn bij het wetenschapspark van de Grote Ruïne zeventig jaar eerder. Ook hier werd immers het idee van een universitaire wetenschapswijk opgeofferd aan consensusbebouwing. Een belangrijk gevolg hiervan was dat het natuurwetenschappelijke bedrijf zo haar weg vond naar tal van markante laboratoriumgebouwen verspreid over

Leiden. Bij de laboratoria in het Boerhaavekwartier en de Leeuwenhoek is van een dergelijke statusverhogende architectuur of natuurwetenschappelijke signatuur echter geen sprake meer. Hier heerste het ideaal van de modernistisch-universalistische opzet en vormgeving, inwisselbaar met laboratorium-, kantoor-, of flatgebouwen waar dan ook.

Een groot aantal van de hier besproken laboratoria heeft inmiddels een nieuwe functie gekregen, meest recentelijk het Kamerlingh Onnes Laboratorium dat tot Rechtenfaculteit is verbouwd. Ook de laboratoria in Vreewijk en het Boerhaavekwartier zullen een herbestemming krijgen, waarmee een belangwekkend maar niet altijd zorgvuldig overgeleverd deel van het natuurwetenschappelijke erfgoed van Nederland bewaard blijft. Dit was de laatste bijdrage in een reeks over laboratoriumgebouwen van de Leidse universiteit, verschenen in het kader van een onderzoek naar negentiende-eeuwse laboratoriumgebouwen in Leiden. Verdere informatie is te vinden in: D. Geneste, *Werkplaatsen van de wetenschap. Functie- en vormbetekenis van natuurwetenschappelijke laboratoriumgebouwen van de Leidse universiteit in de tweede helft van de negentiende eeuw*, doctoraalscriptie Universiteit Leiden 2005; I. Moerman, 'De universiteit onder dak', in: D.D. Breimer, H.J. Graafland e.a. (red.), *Het Academisch Bedrijf. De Leidse universiteit, context en perspectief*, Leiden 1988, pp. 29-44; B.A. van Mourik, *Universitas Leidensis*, Leiden 1949; en W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw*, Leiden 1992.



De gerestaureerde voorgevel van het nieuwe Kamerlingh Onnes Gebouw. Foto 2004.

ADVERTENTIE



Even alleen m'n krant.

Nieuws is er 24 uur per dag. Radio, tv, internet brengen onophoudelijk nieuwe informatie. In die hectische wereld is de krant een dagelijks rustpunt. Betrouwbaar, toegankelijk, compleet. Even geen stekkers, snoeren of batterijen. Even alleen m'n krant.

Leidsch Dagblad

DE WERELD OM JE HEEN

Word abonnee, bel voor een proefabonnement 0800 888 222 (gratis)



Wie biedt u
de basis voor
uw beslissingen?

Research voor Beleid Holding
sinds 1979

Belt u voor meer informatie (071) 525 37 37
of kijk op www.rvbh.nl

architecten

AIV B.V.
ingenieurs

Postbus 32056
2303 DB LEIDEN
Amphoraweg 5
2332 ED LEIDEN
tel.: (071) 531 33 25
fax: (071) 531 83 74

Het Motorhuis
Vondellaan 80, Leiden. Tel. 071-5351800
www.motorhuis.nl



"J. Zierikzee"
maatschoenmakerij

H.P.H. Nustelling
Bakkersteeg 3
2311 RH Leiden

Tel.: 071-5131156

maatschoenen op het net?

www.maatschoenen.nl